

Особливості захисних функцій ЕГОЦЕНТРИЗМУ особистості на різних ВІКОВИХ ЕТАПАХ

Стаття присвячена дослідженню місця егоцентризму в структурі психологічних захистів особистості та взаємозв'язку основних його форм з класичними захисними механізмами в періоди переживання особистістю кризових станів. Реалізована спроба відстежити динамічні зміни в структурних взаємозв'язках егоцентризму із захисними механізмами у досліджуваних різного віку.

Ключові слова: егоцентризм, захисний механізм, кризовий період, онтогенез.

Статья посвящена проблеме исследования места эгоцентризма в структуре психологических защит личности и взаимосвязи основных его форм с классическими защитными механизмами в периоды переживания личностью кризисных состояний. Реализована попытка проследить динамические изменения в структурных взаимосвязях эгоцентризма с защитными механизмами у испытуемых разного возраста.

Ключевые слова: защитный механизм, кризисный период, онтогенез, эгоцентризм.

Проблема егоцентризму для психологічної науки не нова, але в психологічних дослідженнях, на жаль, їй приділяють мало уваги. Основна проблема низького рівня зацікавленості витікає з методологічної невизначеності статусу цього поняття: стабільне це утворення чи ситуативно обумовлене, детерміноване закономірними особливостями розвитку на певному віковому етапі чи актуальною життєвою ситуацією, конструктивну чи деструктивну роль відіграє в розвитку особистості. Останнім часом, у великій мірі завдяки працям Г.В. Анненкової, Л.Ф.Обухової, Т.І. Пашукової, в структурі егоцентризму особливо стали виділятися його захисні функції, тому в основу нашого дослідження було покладене припущення, що егоцентризм, зокрема, його основні чотири форми, можуть бути повноцінними захисними механізмами.

Витоки цього погляду традиційно пов'язані з психодинамічним напрямком. Цей підхід дозволяє пояснити стійкість цієї властивості (позиції), не зважаючи на явні наслідки дезадаптації в міжособистісних стосунках. Першим феномен захисних механізмів

розпочав аналізувати в своїх працях З.Фрейд [6]. Як термін поняття “егоцентризм” З.Фрейд не вживав, але в його аналізі егоїзму та нарцисизму (перший він відносив до ціннісної сфери Я, а другий – до сфери сексуальних інстинктів Ід) спостерігаються певні співпадіння з егоцентризмом в плані окремих ознак: фіксованість на власних переживаннях, порушення міжособистісних стосунків, знижена потреба в спілкуванні, демонстративність, почуття власної унікальності. На нашу думку, фрейдистські его-феномени мають більше подібних рис з особистісно-афективними формами егоцентризму, до яких, зокрема, відносяться “Особистий міф”, “Уявна аудиторія”, “Сфокусованість на собі”.

Своєрідним є підхід до цієї проблематики ще одного представника психодинамічного напрямку А. Адлера [1]. Виховання соціального інтересу у людини якраз і є механізмом подолання егоцентризму. Егоцентричну особистість він називає невротичною. Така людина характеризується центрованістю на власних проблемах, відсутністю зацікавленості проблемами інших людей. Причини подібного явища А. Адлер вбачає в несприятливих умовах життя в дитинстві (фізичні вади, неправильний стиль виховання).

Окрім психодинамічного напрямку, егоцентризм як захисний механізм розглядався в роботах Г.Лаффліна, Г.Годфруа, М.Мак-Вільямса [4]. Вони розглядали егоцентризм як наслідок дисоціації особистості. Дисоціація є захисним механізмом, проявляється в ситуаціях, коли об’єктивні вимоги дійсності або авторитетних осіб розходяться з бажаннями і прагненнями самого суб’єкта. Частіше цей феномен можна спостерігати в дитячому віці, але й у дорослих він теж зустрічається.

Егоцентризм – не просто нездатність зрозуміти і прийняти позицію іншого, але й відсутність зацікавленості в цьому. М.І. Розенкова вважає, що в основі цього лежить дифузія ідентичності (термін запозичений у концепції Е. Еріксона), нездатність до емпатії, бо інтерес до іншого сприймається суб’єктом як форма залежності. Тому відбувається своєрідний захист від “залежності”. Нарцисизм можна вважати граничним явищем норми і патології, з огляду на проблематику досліджень психодинамічного напрямку.

І.П.Короленко, Н.В.Дмитрієва, Є.В.Андрієнко описали поведінкові прояви нарцисичної особистості, котрі включають: болісне реагування на критику [5], споживацьке відношення до людей, відчуття непотрібності, байдужості інших до своєї особи, перебільшення власної унікальності, недовір’я, завищені вимоги до життя, прагнення бути в центрі уваги, відсутність терплячості у спілкуванні, заздрість. Отже, нарцисизм є явищем, яке за деякими

поведінковими ознаками є спорідненим з егоцентризмом і відмінність полягає лише в тому, що нарцисизм спочатку розглядався як феномен сексуальної сфери, а егоцентризм – пізнавальної, але, як бачимо, в більш пізніх дослідженнях ця межа практично стирається. В усякому разі, нарцисизм має більш афективне забарвлення, порівняно, з егоцентризмом, тому, на нашу думку, ці явища мають дещо іншу етимологію та психологічний зміст, хоча і схожі в поведінкових проявах та психологічних функціях.

Як бачимо з теоретичного дослідження, егоцентризм має досить тісні зв'язки за своєю етимологією і функціями з основними психодинамічними поняттями, тому наше припущення про можливість включення його до системи психологічних захистів цілком логічне. В роботах дослідників психологічних захистів, зокрема А. Фрейд, підкреслюється той факт, що психологічні захисти створюють певні системи, тому, якщо егоцентризм являється захисним механізмом, він повинен мати взаємозв'язки з деякими із захисних механізмів [6]. Некоректно було б припускати, що ці взаємозв'язки спостерігатимуться з усіма без виключення захисними механізмами, бо, судячи з експериментальних та теоретичних досліджень Ф.Грінейкера, А.Фрейда та ін., захисні механізми використовуються з огляду на ступінь емоційної зрілості особистості.

З метою перевірки цього припущення нами було проведене емпіричне дослідження з виявлення взаємозв'язків основних форм егоцентризму особистості з захисними механізмами.

Об'єктом дослідження являлись чотири основні форми егоцентризму.

Предмет дослідження: взаємозв'язок чотирьох основних форм егоцентризму особистості із захисними механізмами.

Мета: довести, що основні форми егоцентризму входять в структуру психологічних захистів особистості.

Гіпотези дослідження:

1. Егоцентризм являється повноцінним захисним механізмом і має стійкі взаємозв'язки з основними захисними механізмами.

2. Ці взаємозв'язки являються специфічним для певного віку.

Дослідження проводилося на вибірках різного віку – від молодшого підліткового до похилого, вік досліджуваних коливався в межах 11- 65 років. Загальна чисельність досліджуваних склала 372 особи. Більш молодший вік задіяти було неможливо у зв'язку з віковими обмеженнями психодіагностичних методик.

1) Опитувальник “Індекс життєвого стилю Р.Плутчика, Х.Келермана, Х.Конте (LSI – Life Stile Index)” в адаптації

Є.С. Романової, який використовується для діагностики механізмів психологічного захисту Его, виділених ще З.Фрейдом. Опитувальник складається з 92 тверджень, що вимагають відповіді типу “вірно-невірно”. Вимірюються 8 основних захисних механізмів: витіснення, заперечення, заміщення, компенсація, реактивне утворення, проєкція, раціоналізація, регресія. На основі результатів будується індивідуальний профіль захисних механізмів досліджуваного.

2) Тест егоцентричних асоціацій Т.Сцутрової – представляє собою модифікацію тесту “Незакінчені речення” та складається з 40 незакінчених речень, діагностує егоцентричні прояви в мовленнєвій діяльності – еготизм. Індекс еготизму визначається в прагненні людини говорити про себе.

3) Методика “Егоцентризм-соціоцентризм” (AES – 60) Р.Енрайта в адаптації Т.В.Рябової розглядає егоцентризм як багатокомпонентну властивість і включає 5 шкал “Особистий міф”, “Уявна аудиторія”, “Сфокусованість на собі” та дві додаткові “Соціоцентричні інтереси” та “Несоціальна активність”. В нашому дослідженні аналіз проводився лише за першими трьома шкалами, що власне і діагностують особистісно-афективні форми егоцентризму особистості.

За результатами проведеного емпіричного дослідження з’ясувалося, що у семикласників “Еготизм” має позитивний кореляційний зв’язок на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$ з такими традиційними захисними механізмами, як: регресія $p \leq 0,01$; заперечення – $p \leq 0,05$, компенсація $p \leq 0,01$ та зворотний кореляційний зв’язок з раціоналізацією, який не досяг рівня статистичної значущості, але суттєво до неї наблизився.

Видається досить цікавим той факт, що підлітки, які демонструють сфокусованість на собі, своїх переживаннях, не завжди проявляють це в поведінці, зокрема, в мовленнєвій діяльності. Тобто центрованість на власному Его не завжди виражається в прагненні говорити про себе та свої переживання. А у випадку з молодшими підлітками переживання власної унікальності навіть, навпаки, негативно корелює з “Еготизмом” як показником презентації Его в мовленнєвій діяльності. Можливо, це протиріччя і є характерною ознакою підліткового віку та є однією з причин суперечливості та нестабільності підліткової поведінки та характеру. Егоцентризм та “Еготизм”, зокрема, вірогідно, виконує і компенсаторні функції. У підлітковому віці людина надмірною презентацією Его намагається компенсувати вади, які можуть впливати на формування комплексу неповноцінності.

Подібні ідеї розвивалися в межах індивідуальної психології А.Адлера, автора, що досліджував вищеозначений комплекс. На його думку, егоцентричні (нарцисичні) риси притаманні особистості, яка є дещо неповноцінною (в психологічному сенсі) або почувається такою.

Досить цікавими є отриманий негативний кореляційний зв'язок еготизму з раціоналізацією. Складається ситуація, що чим більше людина задіє когнітивний компонент в аналізі себе, тим менше вона схильна до проявів еготизму в цьому віці. Це частково, опосередковано, але доводить, що егоцентризм не може бути феноменом суто когнітивної сфери і обов'язково включає емоційний компонент. Додатковим аргументом для цього твердження є загальноприйнята класифікація видів егоцентризму та структура Его, яка включає когнітивний, емоційний та поведінковий компонент. Тобто логічно допустити, що центрація не може відбуватися виключно в одній площині, а задіє й інші, бо, не дивлячись на всі класифікації, Его є цілісною, інтегрованою структурою.

Звичайно, ці дані не можуть свідчити про вплив еготизму на захисні механізми, а діагностують лише узгоджені зміни (динаміку) під впливом поки невиявленого третього чинника. Цим чинником ми схильні вважати кризові стани особистості, викликані як закономірними віковими кризами розвитку, так і несприятливими подіями життя, так званими ситуаційними кризами. Розглянемо, яким чином з віком змінюється взаємодія захисних механізмів з основними формами егоцентризму.

У підлітків віком 13-14 років вже не простежується такого достовірного зв'язку основних форм егоцентризму з захисними механізмами. У цій віковій групі проявляється прямий кореляційний зв'язок еготизму з компенсацією та зворотний кореляційний зв'язок з раціоналізацією, але показники коефіцієнту кореляції не досягають рівня статистичної значущості, як це проявлялося в молодших підлітків.

Дуже наблизився до статистично достовірних показників коефіцієнт кореляції за шкалою "Особистий міф" із таким захисним механізмом, як проєкція, що свідчить про схильність підлітків цього віку в складних ситуаціях некритично ставитися до власних промахів та недоліків і зберігати почуття власної значущості через приниження переваг інших та приписування власних вад іншим. З цим же захисним механізмом позитивно корелює шкала "Сфокусованість на собі". Це дає нам підстави припустити, що надмірна зосередження на своєму Его у підлітків супроводжується викривленням не тільки сприйняття навколишнього світу, але й себе, тобто порушується адекватний самоаналіз.

Проекція обумовлює обов'язкове залучення Іншого в алгоритм свого функціонування, який виступає об'єктом проекції власних вад. Тобто підвищені показники деяких форм егоцентризму супроводжуються нездатністю аналізувати як себе, так і явища й об'єкти навколишнього світу.

Стосовно старшого підліткового віку, то зв'язок основних форм егоцентризму з захисними механізмами в цілому підтримує ті тенденції, які проявлялися в молодшому та середньому підлітковому віці. У 15-річних еготизм позитивно корелює з регресією, коефіцієнт кореляції виявився значущим на рівні $p \leq 0,05$. Щодо показників за шкалою "Особистий міф", то результати виявляються досить несподіваними, бо, не дивлячись на невеликий обсяг вибірки, результати достовірні навіть на рівні значущості $p \leq 0,01$.

Особливо тісний зв'язок показників за шкалою "Особистий міф" спостерігається з показниками механізму регресії та компенсації. Подібні до цього результати виявилися і в кореляційному аналізі показників цих захисних механізмів з показниками за шкалою "Уявна аудиторія". Позитивні кореляційні зв'язки діагностуються з такими захисними механізмами, як: регресія, компенсація, заміщення на $p \leq 0,01$, негативний зв'язок спостерігається з раціоналізацією, але він не досяг рівня статистично достовірного. Щодо показників за шкалою "Сфокусованість на собі", то достовірний коефіцієнт кореляції встановлений з механізмом регресії ($p \leq 0,01$), високий коефіцієнт із заміщенням – на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$ та компенсацією на рівні $p \leq 0,01$. Негативний, хоча статистично і недостовірний з таким механізмом, як витіснення.

Тому, підсумовуючи кореляційний аналіз основних форм егоцентризму та захисних механізмів, можна виділити досить чіткі закономірності їх взаємодії в різному віці, які демонструють тенденції до вибіркового кореляційних зв'язків егоцентризму й окремих захисних механізмів.

З віком сила кореляційного зв'язку захисних механізмів і еготизму, а також захисних механізмів між собою зменшується. У випадку з "Особистим міфом" з віком ми спостерігаємо зростання сили кореляційних зв'язків, змінюється також і характер тих захисних механізмів, з якими вони пов'язані, та діапазон їх зв'язків. Як бачимо, у випадку з різними формами егоцентризму з віком еготизм втрачає тісноту кореляційних зв'язків з захисними механізмами, а шкала "Особистий міф", навпаки, їх розширює.

Домінування зв'язків основних форм егоцентризму, незалежно від їх специфіки з незрілими захисними механізмами, не безпосе-

редньо, а опосередковано все ж таки доводить припущення Ж. Піаже про незрілість і самого явища егоцентризму, який є нормою лише для ранніх етапів онтогенезу.

Збереження тенденцій до використання егоцентризму в більш пізньому віці, очевидно, свідчить про емоційну незрілість конкретної особистості або про регресивні тенденції в надто несприятливих життєвих обставинах. В певному віці (підлітковому), вірогідно, егоцентризм виконує і компенсаторні функції, бо демонструє негативний кореляційний зв'язок з механізмом компенсації.

Щодо “Уявної аудиторії”, то тут спостерігається збагачення зв'язків з захисними механізмами. Як бачимо, “Еготизм” та особистісно-афективні форми егоцентризму демонструють цілком протилежну динаміку щодо збільшення-зменшення зв'язків з захисними механізмами. У середньому і молодшому підлітковому віці тіснота кореляційного зв'язку не досягла рівня статистичної значущості. Зважаючи на те, що в молодших підлітків загальний рівень вираженості цієї форми егоцентризму навіть вищий, ніж в групі старших підлітків, на нашу думку, найвірогідніше пояснення таких результатів – не в тому, що “Особистий міф” не може виконувати захисну функцію, а в тому, що він має певну автономію від захисних механізмів. Очевидно, ця форма егоцентризму включається в структуру захисних механізмів в старшому підлітковому віці і зберігається тривалий час, тобто має явну вікову специфічність.

“Сфокусованість на собі” займає особливе місце серед особистісно-афективних форм егоцентризму. Ця форма була виділена пізніше і, на нашу думку, має дещо відмінний механізм функціонування. Якщо “Особистий міф” і “Уявна аудиторія” обов'язково мають спрямованість на іншого як засіб відображення власного Его, то “Сфокусованість на собі” участі інших не потребує, навпаки, іншим не приділяється належна увага в аналізі інформації, тому що основну частину їх займає власне Его.

В юнацькому віці спостерігаються наступні тенденції: еготизм з усіма показниками захисних механізмів або негативно корелює, або ці показники майже дорівнюють нульовому значенню, хоча вони і не досягли рівня статистичної значущості. П'ять з восьми захисних механізмів теж позитивно корелюють з цією формою егоцентризму, але статистично недостовірні. Та між собою інші 3 форми егоцентризму корелюють позитивно на рівні значущості $p \leq 0,01$, що ще раз підтверджує валідність і надійність методики Т.В.Рябової.

“Особистий міф” корелює позитивно з такими захисними механізмами, як заміщення ($p \leq 0,05$), проекція ($p \leq 0,01$). Як

бачимо, ці результати майже повністю співпадають з результатами, отриманими на вибірці підліткового віку.

“Уявна аудиторія” корелює з такими захисними механізмами, як регресія ($p \leq 0,05$), заміщення ($p \leq 0,01$) та компенсація ($p \leq 0,01$).

“Сфокусованість на собі” – з регресією ($p \leq 0,05$), із заміщенням ($p \leq 0,05$), раціоналізацією ($p \leq 0,05$) та проекцією ($p \leq 0,05$).

З цього аналізу добре видно, що в юнацькому віці спостерігається чітка перевага вибору певних захисних механізмів. Логічно припустити, що це не випадковий збіг, і ці захисні механізми вибираються з причини певної відповідності віковим або іншим особливостям, а також корелюють з егоцентризмом з причини певних змістових відповідностей. По-перше, для реалізації заміщення та проекції необхідна наявність іншої особи або об’єкта, на який спрямовується певна негативна емоція або оцінка. В обох випадках не враховується індивідуальність іншої особистості, її власні інтереси, плани, почуття. Егоцентризм теж являє собою фіксацію на власних переживаннях та думках, внаслідок чого відбувається зменшення значущості думок та переживань іншої людини в очах егоцентрика, тому вона може сприйматися як “об’єкт”, а не “суб’єкт” у відносинах.

Підсумовуючи усі дані, робимо висновок, що еготизм має принципово інші функції та місце в структурі особистості, ніж особистісно-афективні форми егоцентризму. Найбільш інтегрований комплекс створює тріада “Особистий міф – заміщення – проекція”, які мають взаємні позитивні статистично достовірні зв’язки між собою. “Особистий міф” відображає почуття власної унікальності егоцентрика, уявлення про те, що інші не зможуть зрозуміти його особистість. У цьому віці вже не так виражене бажання самостверджуватись, як у підлітковому віці. “Уявна аудиторія” корелює із заміщенням та компенсацією. Можливо, прагнення бути в центрі уваги, переоцінка значущості власної персони і є своєрідна компенсація уявних чи реальних вад, або егоцентризм, який сам відіграє компенсаторно-захисну функцію.

У віці середньої зрілості в дорослих відбувається виражене зменшення залежності основних форм егоцентризму від захисних механізмів особистості. Егоцентризм ніби “випадає” з загальної системи захисних механізмів, зустрічаються навіть негативні кореляційні зв’язки між основними формами егоцентризму та захисними механізмами. Причому всередині самої системи захисних механізмів високі показники коефіцієнта кореляції зберігаються, а от в системі “егоцентризм-захисні механізми” відбувається розрив

тих сильних взаємозв'язків, які були характерні для більш ранніх періодів онтогенезу.

Показники "Еготизму" демонструють слабкий позитивний, а у більшості випадків, навіть негативний кореляційний зв'язок з захисними механізмами, наприклад, єдиним статистично достовірним являється негативний коефіцієнт кореляції між показником еготизму та проєкції. Звичайно, цей факт зовсім не доводить, що егоцентризм перестав виконувати у дорослих людей свої захисні функції, але характер цих функцій, їх спектр дії, напевне, змінився.

Показники "Особистого міфу" позитивно ($p \leq 0,01$) корелюють з показниками захисного механізму проєкції, що продовжує вже існуючу тенденцію, яка простежується на більш ранніх вікових етапах, та раціоналізації. Щодо "Уявної аудиторії", то її показники достовірно співвідносяться з такими захисними механізмами, як регресія та гіперкомпенсація (реактивне утворення). Показники "Сфокусованість на собі" позитивно корелюють з гіперкомпенсацією та негативно – з витісненням. Звичайно, по відношенню до середнього віку можна вбачати регресивні тенденції у завищенні показників за шкалою "Уявна аудиторія", бо для цієї вікової групи така форма егоцентризму деякими авторами вважалася нехарактерною. Підвищена демонстративність, прагнення уваги – характерна ознака підліткового віку, а у дорослих це є ознакою певної незрілості особистості, власне, як і надмірна вираженість егоцентричних проявів. Така спорідненість і прив'язка нормативності до віку, ймовірно, і стала причиною подібного кореляційного зв'язку.

У вибірці похилого віку взагалі не виявлено достовірних позитивних коефіцієнтів кореляції між захисними механізмами та формами егоцентризму. Вся справа в тому, що егоцентризм у людей похилого віку має низький ступінь вираженості, що, можливо, і послугувало однією з причин отримання таких результатів. Ми можемо говорити лише про тенденції та коефіцієнти, які лише незначно нижчі за мінімально допустимий рівень статистичної достовірності.

Такими, наприклад, є коефіцієнти кореляції між показниками: "Особистий міф" і регресія, "Сфокусованість на собі" і регресія, "Уявна аудиторія" та компенсація. Як бачимо, серед основних захисних механізмів майже немає тих, яким би не надавалася перевага у більш ранні вікові періоди.

Отже, особистісно-афективні форми егоцентризму мають дещо відмінну від когнітивної картину вікової динаміки. Їх амплітуда не стабільно зменшується, а має певні пікові показники. Більшість достовірних позитивних кореляційних зв'язків припадає на старший підлітковий і юнацький вік. Як показало попереднє

диференційоване дослідження кореляційних зв'язків між окремими захисними механізмами, це відбувається за рахунок тих захисних механізмів, які Р. Плутчик назвав "вищими". З віком тіснота таких взаємозв'язків втрачається, коли егоцентризм фіксується як захисний механізм лише в окремих досліджуваних. Звідси робимо висновок, що егоцентризм можна назвати "незрілим" захисним механізмом, який у дорослих зустрічається нечасто.

Подальші перспективи дослідження можуть бути спрямовані на виявлення чинників, що детермінують вибір тих чи інших захисних механізмів в певному віці, а також чинників, що впливають на вибір "незрілих" видів захисних механізмів, в тому числі й егоцентризму в дорослому віці.

Список використаних джерел

1. Адлер А. О нервическом характере / под ред. Э. В. Соколова; [пер. с нем. Н. В. Стефанович]. – СПб. : Университ. библиотека, 1997. – 338 с.
2. Анненкова Н. В. Динамика соотношения подросткового эгоцентризма и становления идентичности : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Н. В. Анненкова. – М., 2004. – 172 с.
3. Каменская В. Г. Возрастные и гендерные системы психологических защит / В. Г. Каменская // Психологический журнал. – 2005. – № 4. – С. 77-83.
4. Пашукова Т. И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции / Т. И. Пашукова. – Кировоград : Центр.-Укр. изд-во, 2001. – 338 с.
5. Соколова Е. Т. Психология нарциссизма : учеб. пособие [для студ. фак. психологии высш. учеб. заведений] / Е. Т. Соколова, Е. П. Чечельницкая. – М. : Учебно-метод. коллектор "Психология", 2001. – 90 с.
6. Фрейд А. Эго и механизмы защиты / Анна Фрейд; [пер. с англ. М. Гинзбурга]. – М. : Эксмо, 2003. – 252, [1] с. – (Психологическая коллекция).

In the article we have analyzed the problem of investigation of the egocentrism in the system personal protective mechanisms, and correlation of the basic egocentrically forms with personal protective mechanisms during crisis periods. We have tried to research dynamic changes in the structure of the egocentrism and personal protective mechanisms of different age people.

Keywords: crisis periods, egocentrism, ontogenesis, protective mechanisms.

Отримано: 1.02.2012 р.